

124
5

अथ

Subhashyam

सूत्रभाष्यम्
मीशङ्कर रचितम्
(अ. १. पा. ३.)

२४
५

सं. ग.

तेर्देवादेर्जग तो वेद शब्द प्रज्ञ वत्त्वा देव शब्द नित्यत्व मपि प्रत्येतव्यो
तथा च मंत्रवर्तो मन्त्रेण वाक् पदवाय मायं तामन्व विंद न विषु प्रति
षाभिति स्थिता मेव वाचमनुविनां दर्शयति। वेद व्यासश्चैव मेव स्म
रति। युगांते तं हि तान्वेदा न्मेति हासा महर्षयः। लेभिरे तपसा पूर्व
मनुज्ञातास्तु यं सुवेति॥ ॥ समाननाम मरूपत्वाच्चा वत्ता वप्य विरोधो
दर्शना स्मृतेश्च॥ ५॥ ॥ अथापि स्याद्यादि पञ्चादिव्यक्तिवद्देवादि
व्यक्तयोपि सन्त त्वेवोत्पत्तेरनिरुद्धे रंश्च ततो सिधाना सिधेयाभि
धातव्यवहारा विच्छेदा स्रं बंधनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परि क्रिये
त। यदा तु रचलुसकलं त्रैलोक्यं पश्चित्पुनरनाम रूपं निर्लेपं प्रली
यते प्रज्ञावति वासिन वधिति श्रुति स्मृति नादा न्दति। तदा कथं

प्र० त० पा
१३

१३२

म्यते। यतो स्या मपि बुद्धौ गकारादपो वर्णा अनुवर्तते न तु दकाराद
यो यादित्य स्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्या ततो द
कारादप इव गकारादपो प्य स्या बुद्धेर्व्यवर्तते रन्। तस्यादिष मेक बुद्धि
वर्णा विषये व स्मृतिः। न च नेकत्वा द्वर्णानां नेक बुद्धि विषयतो पपद्य
त इत्युक्तं तत्प्रति ब्रूमः। संज्ञा वत्पने कस्याप्येक बुद्धि विषयत्वं पंक्ति
र्वनं सेना दशशतं सहस्रमित्यादि दर्शना द्यानु गोरित्ये कोपे शब्द
इति बुद्धिः सा बहुष्वेव वर्णेष्टे कार्था विच्छेद निबंधनोपवर्तिका वनं
सेना बुद्धि वदेव। अत्राह यदि वर्णा एव सामस्त्येनेक बुद्धि विषयता
मापद्यमानाः पदं स्युः स्ततो जारा राज्ञा कविः विकः इत्यादिषु प

१२४
५

सं० गा०

वर्णः

द्विशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात् । त एव हि वर्णा इतरत्र चेत रच प्रतिभास्ये
 ते इत्यत्र वदामः । सत्पि समस्त प्रत्यवम शेषिथा क्रमानुरोधिनः
 एव पि पालकाः पंक्ति बुद्धिमारोहं त्येवं क्रमानुरोधिनः एव वर्णाः प
 द बुद्धिमारोक्ष्यंति । तत्र वर्णानामविशेषे पि क्रमविशेष कृता पद
 विशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते । **वृद्ध** व्यवहारे च मे वर्णाः क्रमाद्य
 नुगृहीताः ~~अथ~~ विशेषसंबंधाः सन्तः स्य व्यवहारे प्येकैक व
 र्णा गृहणानंतरं समस्त प्रत्यवम शिन्नां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभा
 समानास्तं तमर्थमव्यतिवारेण प्रत्यापदिष्यंतीति **वर्ण** वादिनो
 लघायसी कल्पना । स्फोट वादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्ट कल्पना

प्र० तु० गा०

१३८

व

वर्णाश्चिमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यंजयंति सस्फोटोर्थं व्यनक्ता
 तिग्रायसी कल्पना स्यात् **द्वयापि** नाम प्रत्युच्चारण मन्त्रे न्ये वर्णा
 स्फुस्तथापि प्रत्यभिज्ञा लं बनभावेन वर्णसामान्यानां अवश्या
 भ्युपगंतव्यत्वाद्यावर्णे चर्थ प्रतिपादन प्रक्रियारविता सा सामा
 न्येषु संचारयितव्या । ततश्च नित्ये **प्रभुः** शब्देभ्यो देवादि व्यक्ती
 नां प्रभव इत्यविरुद्धं ॥ ॥ अत एव नित्यत्वं ॥ ४ ॥ **कतु** स्वरणा
 दिभिः स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादि व्यक्ति प्रभवाभ्युपगमेन त
 स्य विरोधमाशंक्यातः प्रभवादिति परिहृत्येदानीं तदेव वेद
 नित्यत्वं स्थितं दृढ पत्यत एव वनित्यत्वमिति । अत एव त्रियताक

२४

सं० भा०

ति। प्रतिवेदं चैव मेव कांडव्यादिपः स्मर्यते। भुतिरपि ऋषिज्ञानपूर्व
कमेव मंत्रेणानुष्ठानं दर्शयति यो ह वा आवादिता र्थेयं चंद्रो देवत आह
तेन मंत्रेण यां जयति वाध्यापयति वा स्थाणुं च कृतिगते वा प्रतिपद्यत
इत्युपक्रम्य तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रो विधादिति॥ प्राणिनां च सुरवजा
सये धर्मो विधीयते दुःखपरिहाराय वा धर्मः प्रतिविध्यते। एषा तु भ्रा
दिक सुरवदुःखविषयो चरागदेषो भवतो न विच्छेदता विषया विषय
तो धर्मा धर्मफल भूतो चरासृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टि स दृश्ये
व निष्पद्यते। सृष्टिश्च सवति॥ तेषां ये यानिक मतिग्राहक सृष्ट्या
प्रतिपेदिरे। तान्येव ते प्रपद्यते स ज्यमानाः पुनः पुनः हिंसा हिंसे

प्र० त० प
१ ३

१३८

नाम

प्रविरोध इति। तत्र मलिधीयते। समानैरुपलब्ध इति। तदापि संसा
रस्यानादित्वं तावदभ्युपगंतव्यं प्रतिपादयिष्यति या वार्यः संसारस्या
नादित्वं उपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति। अनादो यसं सारे यथा स्वाप
प्रबोधयोः प्रलयप्रवृत्तवश्च वरोपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेपि व्य
वहारान्न कश्चिद्विरोधः एवं कल्पांतरप्रलयप्रवृत्तयो रपीति द्रष्ट
व्यं। स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रवृत्तयोश्च येते। यदा सृष्टः स्रष्टा न कंचन
परयत्पथास्मिन्नाण एव कथा भवति तदेनं वा केस वै न्तमिति सहाये
ति वदः सर्वे रूपे सहायेति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहायेति। मनः सर्वे धर्मा
नैः सहायेति। स यदा प्रतिबुध्यते यथा ज्ञेयं ततः सर्वादिशो विस्फु
लिंगादिप्रतिष्ठेरन्नेव मेवै तस्मादात्मनः प्राणायथापतनं विप्रति

सू. गा.

छंते प्राणोभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति। स्यादेतत्स्वाप्ने पुरुषांतर
व्यवहारा विच्छेदाच्च यंच सुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारा
नुसंधानसंभवादिषु द्वौ। महाप्रलये तु सर्वव्यवहारोच्छेदात् ज
न्मांतरव्यवहारवच्च कल्पांतरव्यवहारस्यानुसंधातुमशक्य
त्वाद्द्वेषमपि। नैष दोषः। स त्वजिसर्वव्यवहारोच्छेदिनि म
हाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पा
ंतरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेः। यच्च विप्राकृताः प्राणिनो न ज
न्मांतरव्यवहारमनुसंधानादृश्यंत इति। न प्राकृतवदीश्वरा
णां भवितव्यं। तथाहि प्राणित्वाविशेषेदि मनुष्यादिषु स्तं

प्र. तृ. पा.

१ ३

१३८

वपर्यंतेषु ज्ञानैश्चर्यादिप्रतिबंधः परेण परेण भूयान् भवं नृश्यते। तथा
मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यंतेषु ज्ञानैश्चर्यादिभिर्व्यक्तिरपि परेण परे
ण भूयसी भवतीत्येतच्च तिसृष्वतिवादेऽसकदनुष्कपमाणां न शक्यं
नास्तीति वादितुं। ततश्चातीतकल्पा नुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणा म
श्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादो प्रादुर्भवतां परमेश्वरानु
ग्रहादीनां सुप्तप्रतिबुद्धवत्कल्पांतरव्यवहारानुसंधानोपपत्तिः। त
थाच श्रुतिः। यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयोवेवेदांश्च प्रहिणोति तस्मै।
तंह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वेशरणा महं प्रपद्ये इति। स्मरं
ति च। शौनकादयो मधुच्छंदः प्रभृतिभिः ऋषिभिर्दाशतज्जोदषा इ

सू० शा०

वति। कथमसौ वा आदित्यो देवमध्विते अत्र मनुष्या आदित्यं मध्व
ध्वासेनोपासीरन्। देवादिषूपसके छान्दोग्ये गम्यमाने धादित्यः
कमन्यमादित्यमुपासीत॥ पुनश्चादित्यव्यपाश्रयादिपंचरोहि
तादीनि अष्टतान्यनुक्रम्य वसवोऽनुजा आदित्या मनुतः साध्याश्च
पंचदेवगणाः क्रमेण तत्तदष्टतमुपजीवेतीत्युपादिश्यसंयतदे
वमष्टतं वेदवसुनामैवेको भूत्वाग्निनैव मुखेनै तदेवाष्टतं द्रष्टुं
तृप्यतीत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्पुनस्तानि विजानतां वस्वादिम
हिमप्राप्तिं दर्शयति। वस्वाद्यस्तु कानन्या च स्वादी नष्टतोप
जीविनो विजानीयुः कं वान्यं वस्वादिमाहुमानं प्रेक्षेयुः। तथाग्निः १४९

प्र० तृ० पा

१३

मनुजरे धर्माधर्मा विज्ञातते। तज्ज्ञाविताः प्रपद्यंते तस्मात्तत्तस्परौ
च तदिति। जलीयमानमपि चेदं जगच्छब्दवशेषमेव च प्रलीयते। रा
क्षिमूलमेव जलवती तरया कस्मिन् कल्पे प्रसंगात्। नवानेकाकाराः रा
क्षयः राक्षसाः कल्पयितुं। ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्योऽप्युद्भवतां भू
रादि लोके प्रवाहाणां देवतिर्विष्णुः लक्षणा नां च प्राणिनां काय
प्रवाहाणां वणाश्च धर्मफलव्यवस्थानां चानादौ संसारे नियत
त्वपिंद्रियविषयसंबन्धनियतत्वं तत्प्रत्येतव्यं॥ नहि इंद्रियविषयसं
बंधादेव व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथा त्वं जच्छेदियविषयकत्वं श
क्यमुत्प्रेक्षितुं। अतश्च सर्वकल्पानां तुल्य व्यवहारत्वात् कल्पांतरव्य

वहारा नुसंधान क्षमत्वाच्चैश्वराणां समाननामरूपपरवप्रतिस्पर्शवि
 शेषाः प्रादुर्भवन्ति। समाननामरूपत्वोच्चावचतावपि महासर्गमहाप्र
 लयलक्षणायां जगतोभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यदिवि
 रोधः समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः॥ सूर्याचंद्रमसौ धाता
 यथा पूर्वमकल्पयत्। दिवंच पृथिवी चान्तरिक्षमथोस्वरिति। यथा पूर्व
 स्मिन्कल्पे सूर्याचंद्रमः प्रभृतिजगत्कुलंतथास्मिन्नधिकल्पे प
 रमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः॥ तथा मित्रा अ कामपत अन्रादौ देवानां
 स्थापितिस एतम जनये कर्त्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरव
 पदिति नक्षत्रेष्टिविधौ यो मित्रं निरवपद्यस्यैवा जनये निरवपत्तयोः
 समाननामतां दर्शयति इत्येवंजातीयका श्रुतिर्गोदाहर्तव्या। स्मृ

निरपि। ऋषीणां नामधेयानि पाश्वदैवेषु दृष्टपः। रावैर्यंते प्रसू
 तानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः। यथा तुष्टुलिङ्गानि नामरूपगणपय
 ये। दृश्यंते तानि तान्येव तथा सा वायुगादिषु। यथा मिथ्यानि नो ता
 तास्तुष्पास्तेषां प्रतेरिहा देवादेवेरता ते हि जूषे न मित्रिरेव येत्ये
 वंजातीयका द्रष्टव्याः॥ मध्वादिषु संभवादनधिकारं जैमिनिः
 ॥ ॥ इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्याया मस्त्यधिकार इति पत्यतिज्ञा
 तंतत्पर्यावर्त्यते। देवादीनामनाधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते।
 कस्यान्मध्वादिषु संभवा ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे हि विद्या
 याविशेषान्मध्वादिनिद्यास्वप्यधिकारोभ्युपगम्येत न चैवं संभ

पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादो वायुर्वाव संवर्ग आ
दित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादिषु देवतासो पासनेषु न तेषामेव देव
तात्मना अधिकारः संभवति। **तथे** मात्रेव गौतम भरद्वाजा वय
मेव गौतमो यं भरद्वाज इत्यादिषु ऋषिसंबंधिषु पासनेषु न ते
षामेव ऋषीणां अधिकारः संभवति। कृतश्च देवादीनां मनधिकार
ः॥ ॥ **ज्योतिषिभावाच्चा** ॥ ॥ यदिदं ज्योतिर्मंडलं धुस्यान महो
रत्रास्यां बन्धे ^म जगद वत्सासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवता व
यनाः शब्दाः प्रयुज्यंते लोकप्रसिद्धे वाक्यशेष प्रसिद्धे **श्च** न च ज्यो

संभा०

तिर्मंडलं स्पृहयादिना विग्रहेण चे तत्र तथार्थत्वादिना वा यो गो वगं
तुं शक्यते मृदादिव दचे तत्रा वग मादे तेना ग्नादयो व्याख्याताः स्या
देतन्मंत्रार्थवादेतिहासपुराण लोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यव
गमादपमहोष इति नेत्युच्यते। न तावद्द्वौ को नाम किंचिच्च तत्रं प्रमा
णमस्ति॥ प्रत्यक्षादिभ्यः एव ह्यविचारिता विग्रहेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिध्य
न थो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते। न चात्र प्रत्यक्षादीनां अन्यतमप्रमाण
मस्ति इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात्प्रमाणांतरमूलतामाकांक्षति।
अर्थवादा अपि विधिने कवा कयत्वा स्तुत्यर्थः सतो न प्रार्थगर्थेन
देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणाभावं प्रतिपद्यते। मंत्रा अपि १८

प्र० तृ० पृ०
१ ३

ये

१४२

त्यादिविभियुक्ताः प्रयोगसमवायिनो लिधानार्थानि कस्यचिदर्थ
स्य प्रमाणाभित्याचक्षते। तस्माद्भावो देवादीनामधिकारस्य ॥ ॥
भावं तु बादरायणो स्तिहि ॥ ॥ तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। बादराय
णस्त्याचार्यो लाघमधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते। यद्यपि म
धादिविद्यास्तु देवतादिव्यामिश्रास्वसंभवाधिकारस्य तथाप्य
स्ति हि शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां संभवाधिकारस्य सामर्थ्याजित्तिषेधाद्यपेक्ष
या दधिकारस्य। न च कविदसंभवं त्वेतावता यत्र संभवं सत्त्वाप्यधि
कारो पोद्यते। मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्रह्मणादीनां सर्वेषु राज्ञ
स्त्यादिष्वधिकारः संभवति। तत्र यो न्यायः सो नापि लक्ष्यति ॥

सू. ता.

ब्रह्मविद्यां च प्रकल्प्य भवति दर्शनेन श्रौतं देवा द्यधिकारस्य सूत्रकं तच्चो
यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभ्यवर्तय चर्षणीणां भित्ति ते होचुर्हं त
तमात्मानमन्विष्यामो यमात्मानमन्विष्य सर्वोऽश्वलोका नाप्नोति सर्वो
अश्वकामानितो होहवे देवानां मन्त्रिप्रवज्राज विरोचनो सुराणां पितृणां
दिवास्मार्तमधिगन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि। यदप्युक्तं ज्योतिषि
भावाच्चेत्यत्र ब्रूमः॥ ज्योतिरादि विषया अप्यादित्यादयो देवतावच
नाः शब्दश्चेतना वंत मे श्वर्षाद्युपेतं तंतं देवतात्मानं समर्पयंति। मं
त्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारादस्ति ह्ये श्वर्षयोगादेव तानां ज्योतिरा
द्यात्मसिद्धावस्था तु यथेष्टं च तंतं विग्रहं ग्रहणं सामर्थ्यं तथाहि

प्र. तु. पा.
१ ३

१४३

अपते सुब्रह्मण्यार्थवादे मेधातिथे मेधति। मेधातिथिं हि कातवाय
नमिंद्रो मेधो भूत्वा जहारेति स्मर्यते। च आदित्यः पुत्रुषो भूत्वा कुंता
मुपजगा मेति। महादिष्टविद्येतना अधिष्ठातारोऽप्युपगम्यते। अथ
ब्रवीदापो ब्रुवन्निद्यादिदर्शनात् ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्या
दिष्टाप्यवेतनत्वं मभ्युपगम्यते। चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मनो
मंत्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तं। यदुक्तं मंत्रार्थवाद्दयोरन्यार्थत्वा
न देवताविग्रहादिप्रकारानस्मा मर्थमित्यत्र ब्रूमः॥ प्रत्यया प्र
त्ययो हि सज्ञा वा सज्ञावयोः कारणं नान्यार्थत्वं मनन्यार्थत्वं वा। तथा
त्यन्यार्थमपि प्रास्थितः पथिपति तं तृण पण्यं च स्त्री त्येव प्रतिप

सं. भा.

छते। अत्राह विषम उपन्यासस्तत्राह तत्ताप एतद्विषयं प्रत्यक्षं प्र
वृत्तमस्ति येन तदस्ति त्वं प्रतिपद्यते। अत्र पुनर्विध्युद्देशे कवा क्य
भावेन स्तुत्यर्थे वादेन पार्थगर्थेन वृत्तांतविषया प्रवृत्तिः शक्या
भव सितुं। नहि महावाक्ये प्रत्यायके वांतरवाक्यस्य पृथक् प्रत्या
यकत्वमस्ति। यथानसुरां विवेदिति नञ्वातिवाक्ये पदत्रयसंबंधा
त्सुरापान प्रतिषेध एवैकोर्थो गम्यते। न पुनः सुरां विवेदिति पदद्वयसं
बंधात्सुरापान विधिरपीति अत्रोच्यते। विषम उपन्यासो यत्कृतं यत्सु
रापान प्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवांतरवाक्यार्थस्याग्रहतां। वि
ध्युद्देशार्थं वादपोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्ययं वृत्तांतविषय

प्र. तृ. पा.

१ ३

१४४

पदानां

यं प्रतिपद्यानंतरं कैमर्थक्यवशेन विधेस्तावकत्वं प्रतिपद्यंते। यथा
हि वायव्यं श्वेतमात्रं तैत्तिरीयं भूतिका मइत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायु
व्यादीनां विधिना संबन्धो नैवं वायुवैशेषिष्ठा देवता वायुमेव स्येन भा
गधेयेनोपधावति स एवेनं भूतिंगमयतीत्येषा मर्थवादगतानां प
दानां। न हि सवति वायुर्वा आलभेत श्वेतिष्ठदेवता लभेतैत्यादि।
वायुस्य भावसंकीर्तनेनैव वांतरमन्वयं प्रतिपद्येवं विशिष्टदेव
त्यदिदं कर्मेति विधिं स्तुवंति। **किंच** यत्र यो वांतरवाक्यार्थः प्रमाणं
तरगोशो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते। **यत्र** प्रमाणं न
रविषु द्वस्तत्र गुणवादेनायत्र तदुभयं न वस्ति तत्र किं प्रमाणं
तरा **किंच** वा दुष्टवादः स्यादा हो स्थित् प्रमाणं तरा विरोधादि

त ४

अमानवाद इति प्रतीतिरारतो विधिमानवादः आश्रयता यो नगुणा
 वादः। एतेन मंत्रो व्याख्यातः। अपि च विधिभिरेवं प्रादिदेवत्यानिहवो
 विचोदयति रपेक्षितमिंद्रादीनां स्वरूपं। नहि स्व रूपराहता इंद्रादप्यथेत
 स्यारोपयितुं शक्यंते। न च वेतस्पना कदा ये तस्यै तस्यै देवता ये ह
 विः प्रदातुं शक्यंते। आवयति च। यस्यै देवता ये ह विर्गृहीतं स्यात्तां
 ध्यायेद्वषट् करिष्यन्ति। न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं भवति शब्द
 र्थयोर्भेदात्तत्रयादृशं वमंत्रार्थवादो हि इंद्रादीनां स्वरूपं अवेगतं
 न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रसार्यतां युक्तमिति हासपुराणमपि
 व्याख्यातेन मार्गेण संभवन्मंत्रार्थवादमूलत्वात्प्रभवति देवतावि
 ग्नहादिप्रपंचयितुं मत्तक्षादिमूलमपि संभवति। भवति ह्यस्मा

कं अत्र त्वक्ष मविधिरंत नानां प्रत्यक्षं । तथा व व्यासादपो देवादि
भिः प्रत्यक्षं व्यवहरंतीति स्मर्यते । **यस्तु** ब्रूयादिदानं तनानामि
व पूर्वेषामपि नास्ति देवतादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति । स ज
गद्वैद्यं प्रतिषेधेदिदानीमिव वनान्यदादि सार्वभौमः क्षत्रि
यो स्तीति ब्रूयात्ततश्च राजसूयादिवोदना उपसंध्यादिदानी
मिव वनात्कालांतरे व्यवस्थितप्रायान्यणभ्रमधमप्रतिजा
नीता ततश्च व्यवस्थाविधिरास्त्रमनर्थकं कुर्यात्तस्माद्
मर्त्यैर्षवशाच्चिरंतना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरंतीति श्रि
यते । **विच** स्मरंति स्याध्यायादिष्टदेवतासं प्रयोग इत्यादि ।

सं० गा०

योगोपपत्तिमाद्यैश्चर्यजातिफलः स्मर्यमाणो न शक्यते साहस्य प्र० त० प०
 मात्रेण प्रत्यारब्धत्वं। श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति व्यर्थं १ ३
 व्यपत्तेजो निष्करवे समुत्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते। न तस्य
 रोगो न ज्ञानमत्युः प्राप्स्य योगाग्निमयं शरीरमिदं तृणीणामपि
 मंत्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्येनास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं यु-
 क्तं। तस्यात्ममूलमिति हासपुराणं। लोकप्रसिद्धिरपि न सति सं-
 भवे निराळंबनाध्यवसातुं युक्ता तस्मादुपपन्नो मंत्रादिभ्यो दे-
 वादीनां विग्रहवत्याद्यवगमस्ततश्चाथैलादि संभवादुपपन्नो
 देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामाद्यकारः। काममुक्तिर्दर्शना १४६

तदाद्रवणा

परिचरवमेवोपपद्यन्ते ॥ ॥ रुद्रगस्तदनादरभवत्तां स्वयतेहि ॥
॥ यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्यदेवादानामपि विद्यास्वधिकार
रउक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन रुद्रस्याप्यधिकारः स्या
दित्येताभ्यां सांकां व्यावर्तयितुं इदमधिकरणमारभते । तत्र रुद्रस्या
प्यधिकारस्यादिति तावत्प्राप्तमर्थित्विसामर्थ्यायोः संभवात्तस्याच्छेदो
यज्ञेन वक्नुत इति वधूद्रो विद्यायामनवक्नुत इति निषेधाश्रवणाद्य
त्र कर्मस्य नधिकारकारणां रुद्रस्यानग्नित्वेन तद्विद्यास्वधिकार
स्यापवादकं न ह्याहवनायादिरहितेन विद्यावेदितुं न शक्यते । त
वति त्रालिङ्गं रुद्राधिकारस्योपोद्धलकं संवर्गविद्यायां हि ज्ञानश्रुतिं

लिङ्गं

ਸੁ.ਆ.

[illegible]

प्र० तृ० प०
१ ३

78.2

तथा च त्रैदंशद्रोयलेन व कृत्त इति तं न्याय पूर्व कल्यादिघाया मप्य
न व कृत्तत्वं द्योतयति॥ न्यायस्य साधारणत्वाच्च त्वुनः संवर्गविधा
यां शूद्रशब्दश्च वणं लिङ्गं मन्यसे न तर्हि गं न्यायाभावात्॥ न्यायोक्ते
हि लिङ्गदर्शने द्योतकं सति न वाच न्यायोस्ति॥ कामं वायं शूद्रश
ब्दः संवर्गविधाया मेवैकस्यां शूद्रमधि कुर्यात्तद्विषयवत्त्वात् न सर्वस्य
विधास्यु॥ अथ वा दस्य लोचनं कश्चिदप्ययं शूद्रमधिकं लुङ्ग सहते॥
शक्यते वायं शूद्रशब्दो धि कत विषये यो जायितुं॥ कथमिति उच्यते॥
कं चर एन मे तन्मंतं सयुग्वानं मि वरे कं मय्ये त्य स्याद्वं स वा क्वा दास्य
नो नादरं श्रुतवतो ज्ञानं श्रुतेः पौजाया एव शूद्रगुत्वे देता मरिचिरे कः

सू० गी०

शूद्रशब्देनानेनस्त्वकांबभूवात्मनःपरोक्षज्ञानरं व्यापनायेतिग
म्यतो जातिशूद्रस्यानधिकारात्कथं पुनः शूद्रशब्देन शूद्रगुणभा
स्तथा तद्वत्पुन्यते तदा देवता शुचमभिरुद्रावशुचावाभिरुद्रवे शूद्रा
वारैकै मभिरुद्रावेति शूद्रोऽवयवार्थसंज्ञवाक्यार्थस्य वा संज्ञवा
त्तात्पर्यमप्यते वायमर्थोऽस्या मारव्याधिकार्याः क्षत्रियत्वगते श्वेत
स्ववैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ इति श्वेतजानाति शूद्रो जानाति
यत्कीरणां प्रकरणा निरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र वैत्ररथे
नाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहारा लिङ्गाद्गम्यते । उक्त
रत्रहि संवर्गविद्यावाक्यशेषे वैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः सं

प्र० तृ० प०

१३

३

१४८

कीर्त्यते। अथह सौमकं वक्तापेयमस्मिप्रतारिणं वक्ताक्षसेभिः
परिधिष्यमातो ब्रह्मचारीभिसिद्धति। चैत्ररथित्वं वास्मिप्रतारिणः
कापेययोगादवगंतव्यं॥ कापेययोगोहिचैत्ररथस्यावगतः
तेनचैत्ररथंकापेयाअयाजयन्ति। समानान्वयानांवप्रायेण
समानान्वयायाजकाभवन्ति। तस्याचैत्ररथिनमेकः क्षत्रपतिर
जायतइतिचक्षत्रपतित्वावगमात्क्षत्रियत्वमस्यावगंतव्यंतेन
क्षत्रियेणास्मिप्रतारिणासहसमानायांविधायी संकार्त्तनंजान
श्रुतेरपि क्षत्रियत्वंसूयपति। समानानामेवहिप्रायेणसमस्मिन्वा
हाराभवन्तिक्षत्रप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्चजानश्रुतेः क्षत्रियत्वाव
गतिः अतोमरुद्रस्याधिकारः॥ ॥ संस्कारपरामर्शानिदभावा

संज्ञा

विज्ञापना ॥ ॥ इतश्च न शब्दस्याधिकारो यादृ घा प्रदेशे रूपनय
नादयः संस्काराः परामर्शयंते ततोपनिन्ये अथाहि भगवति होप
समाद ब्रह्म परा ब्रह्म निष्ठाः परं ब्रह्मा न्वेष माताः एष ह वै तत्त्व वं वि
दपता तिते स धित्या ता यो भगवं तेषि प्यलादं उपसन्ना इति च । ता
रुहानुपनाये वे त्पि प्रदर्शिते बोपनयन प्राप्ति र्वति । शब्द
स्य संस्कारा भावो निष्ठप्यते शब्दश्च तु र्थो वर्तस्विक जातिरित्ये क
जातित्वे स्मरणे न न शब्दे पात कं किं विन्न व संस्कार महती त्या
दिभिश्च ॥ ॥ तदभाव निधिरितो च प्रवर्तते ॥ ॥ इतश्च न शब्दस्या
धिकारो यत्सत्य वचनेन शब्दत्वा भावे निधिरिते जा बालं गौतमः

प्र० ते० प
१ ३

जाति

१४८

दशमः

उपनेतुं अनुशासितुं च प्रवक्ष्ये नैतत्तु लोपिवक्तुमर्हति समि
धं सोम्या हरो पत्या नेन्येन सत्या दगा इति श्रुतिर्लिङ्गात् ॥ **अवका**
धयनार्थं प्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ॥ इतश्च शब्दस्योधिकारो यदस्य
स्मृतेश्च **अवकाधयनार्थं प्रतिषेधो** भवति वेदश्च वलप्रतिषेधो
वेदाधयनप्रतिषेधस्तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधोऽस्मर्यते
अवकाधप्रतिषेधस्तत्त्वदथास्य वेदमुपशृण्वतः त्रपुत्रतुभ्यां श्रौ
त्रप्र **पूरणमिति** पद्युवा एतच्छ्रानं यद्धूयस्तस्माद्ब्रह्मसमीपे
नाध्येतव्यमिति ॥ अतएवाधयनप्रतिषेधो यस्याहि समीपे
नाध्येतव्यं भवति सकथमश्रुतमधायात **भवति** यो यारतो जिक
श्रुदस्य

सं. भा.

छे दो धारतो शरीर भेद इति अतएव यार्थादर्थशानानुष्ठानयोः प्र० त० पा
प्रतिषेधोभवति न श्रुत्या यमतिंदृष्टात् इति द्विजातानामध्यपन १ ३
मिज्यादानमिति च। येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशात् विदुरध
मव्याधप्रभृतीनां शानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रति
षेधे शानस्येकांतिकफलत्वात्॥ आवयेच्चतुरोवर्णान्त्रितिवे
तिहासपुत्राणाधिगमे वा तुर्वर्णोऽधिकारस्परणादेदपूर्वके
स्तु नास्ति अधिकारः श्रुत्यापि मिति स्थितं॥ ॥ कं पनात्वा॥ ॥
अवसितः प्रासंगिकोऽधिकारविचारः। प्रकृतामेवेदानोवाक्या
र्थविचारणां वर्तयिष्यामः॥ यदिदं किं वज्रगत्सर्वप्राण एतति १५०

निःसृतं। महद्भयं वज्रमुत्पद्यते य एतद्धिदुरम्यता स्तेनवन्ती त्वे तत्
वाक्यमेतत्कंपनशक्तिधात्वर्थानुगमाद्भुक्तिरिति मस्मिंश्च वाक्ये स
र्वमिदं जगत्प्राणाभयं स्पंदते महद्भयं किंचिद्भयकारणं वज्रशब्देन उ
द्यतं। तद्विशानाद्यामृतस्य प्राप्तिरिति श्रूयते। तत्र कोसो प्राणः किंच
तद्भयानकं वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विशारे क्रियमाणे प्राप्तं ता वज्रसि
द्धेः पंचवर्तिर्वायुः प्राण इति प्रसिद्धेरेव वा शनिर्वज्रं स्याद्वायोश्चेद
महात्म्यं संकात्यते। कथं। सर्वमिदं जगत्पंचवर्तौ वायो प्राणशब्दे
ते प्रतिष्ठाये जति वापुनिमित्तमेव वज्रमहद्भयानकं वज्रमुत्पद्यते
वायो हि पञ्चभवेन विवर्तमाने विद्युस्ततपितु चक्षुशनयो

सू० भा०

विवर्तते इत्यावक्षते। वायुविज्ञानादेववेदममृतत्वं। तथाहि श्रु
त्यंतरं वायुरेव **व्यधि** वायुः समधिरपपुनर्मृत्युं जयति यएवं वेद
तितस्माद्वायुरिह प्रतिपत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। **ब्रह्मे** वेदमिह प्र
तिपत्तव्यं। कुतः। पूर्वोत्तरा लोचनानात्पूर्वोत्तरयोर्हि गन्धभागयोः
ब्रह्मेव निर्दिश्यमानमुपलभामहे इहैव कथमकस्मादंतराले
वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि। **पूर्वज** तावत् तदेव **शुक्लं** तद्ब्रह्म
तदेवामृतमुच्यते। तस्मिन्लोकाः श्रिताः सर्वे **तदुक्त** त्वेति कश्चनेति
ब्रह्म निर्दिष्टं तदेवैहापि संनिधानाज्जगत्सर्वं प्राण एजताति
च लोकाश्च यत्प्रत्यक्षिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते। प्राणशब्दे

प्र० तृ० पा
१ ३

१५१

अथ परमात्मनो वयमुक्तः प्राणास्य प्राणमिति दर्शनादेर्जायित
त्वं मणीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य तथा वक्तुं न प्रा
णो न नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवति यस्मिन्ने
तावुपाश्रिताविति उत्तरत्रापि भवाद्स्याग्निस्तपति भवात्तपति
सूर्यः। भवादिन्द्रश्च वायुश्च मर्त्युर्धावति पंचम इति ब्रह्मेव निदे
क्ष्यते न वायुः। स वायुकस्य जगतो भवहेतुत्वाभिधानात्तदेवैह पि
सन्निधानात्सहस्रयं वज्रमुद्यतमिति वक्ष्ये हेतुप्रत्यक्षज्ञाना
न्निर्दिष्टमिति गम्यते। वज्रशब्दोपपन्नं भवहेतुत्वं सामान्यारप्र
युक्तो यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेद्यद्यहमस्मि शास

सूत्र १०

न न कुर्वापि त्वनेन सयेन जनो नियमेन रा जा दि शा सने प्रवर्त
ते ए व मि द्मा नि वा यु स्पा दि कं ज ग दस्मा देव ब्रह्म णो विभ्य
नियमेन स्य व्या पारे प्रवर्तत इति भयान कं व ज्ञो प धितं ब्रह्म।
तथा च ब्रह्म विषयं श्रु त्वं तरं। श्री सा स्मा द्वा तः प व ते श्री षो दे ति सूर्यः
श्री सा स्मा दग्नि श्चेंद्र श्च म त्पु धा वि ति पंच म इ ति अ म त ल फ ल श्र
वणा द वि ब्र ह्मे वे द मि ति ग म्य ते। ब्रह्म ज्ञाना द म त ल्य प्रा क्षि स्त मे व वि
दि त्वा ति म त्पु मो ति नान्यः पंथा वि ध ते य ना ये नि मं त्र व णि च तु वा यु
विज्ञाना ए कं चि द्म त ल्य मा भि हि तं त दा पे क्षि कं। तत्रै व प्र क र णां त र
का र णे न पर मा त्मान म भि धा या तो न्य दा र्त्त मि ति वा द्या दे रा र्त्त त्या

प्र० तृ०
१ ३

१५२

सिधानां त्र्यकरणादप्यत्र परमात्मनि श्रवणोऽन्यत्र धर्मदिन्यात्रा
धर्मदिन्यात्रा स्थाकृता कृता, दा। अन्यत्र भूता येन व्याख्यातय त्रय
सितद्वयेति परमात्मनः पृष्ठत्वादौ ॥ ॥ ज्योतिर्दर्शनादौ ॥ ॥ एव संज
साहो स्थावरीरा समुद्रा य परं ज्योतिरूपसंपद्यस्येन रूपेणाभि
निष्पद्यते इति श्रुते तत्र संशय्यते। किं ज्योतिः शब्दं च दृक् विष
यं तमोपहं तेजः किं वा परं ब्रह्मेति। किं तावत्प्राप्तं। तस्यैव तेजो
ज्योतिः शब्दमिति कृतस्तत्र ज्योतिः शब्दस्य कृत्वा ज्योतिश्चर
णाभिधानादित्यत्र हि क. रणात् ज्योतिः शब्दः स्वार्थपरित्यज्य ब्र
ह्मणि वर्तते ॥ न चेह तद्वत्किं विस्वार्थपरित्यागे कारणां दृश्यते ॥

सं० गा०

तथाच नाडीखंडे। अथ यत्रैतदस्माच्छराशुक्रामत्यथै तैरेवर
श्रिमिक्तधर्माकमते इति मुमुक्षोरादित्वं प्राप्तिरभिहिता तस्यात्प्र
सिद्धमेव ते ज्योतिः शब्दमिदमेवं प्राप्ते ज्ञेयः। परमेव ब्रह्मज्यो
तिः शब्दं कस्माददर्शनात्तस्य ह। ह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृ
श्यते। य आत्मा अपहतपाप्मा इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्या
त्मनः प्रकरणादावन्वेष्यत्वेन विनिर्दिष्टा सितव्यत्वेन च प्रतिक्षाना
देतत्त्वेव ते भूयो नु व्याख्यास्यामीति चानुसंधानादशशरं वा वसंतं
न प्रिया प्रिये स्पृशत इति वा शरीरताये ज्योतिः संपत्तेरस्यास्ति
धाना ब्रह्मभावाच्चान्यथा शरीरतानुपपत्तेः। परं ज्योतिः सत्त

प्र० तृ० पा
१ ३

१५३

मः पुरुष इति विशेषणाद्यत्तुं मुमुक्षोरादित्यत्राहिरभिहि
तेतिनास्माकृत्यंति को मोक्षोगत्युक्तांति संबंधान्नह्यत्यंतिके
मोक्षोगत्युक्तांतीति वक्ष्यामः ॥ ॥ आकाशोऽर्थंतरत्वादिव्य
पदेशात् ॥ ॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्विहितातेयदंतरा
तद्ब्रह्मतदमृतं स आमेति श्रूयते । तर्हि आकाशशब्दं परं ब्रह्म किं
वा अस्मिन्मेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः । आका
शशब्दस्य तस्मिन् चूटत्वात् नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानच्चा
रेण तस्मिन् यो जयितुं शक्यो वा । स पूत्यादेश्च स्वस्वस्य ब्रह्म
लिंगस्याभ्यवगादि त्वेवं प्राप्त इदमुच्यते । परमेव ब्रह्मेहाका

२१० भा०

स

राशब्दं सवि तुमर्हति कस्या ह अर्थो तरत्वादि व्यपदेशात्ते यदं तरात
द्वैति हि नामरूपाभ्यां अर्थो तर भूत मा काशं व्यपदिशति न च ब्रह्म
णो न्यन्तामरूपाभ्यां अर्थो तरे संभवति। सर्वस्य वि कार जा त स्य ना
मरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वा नाम रूप योरपि निर्वहणं निरंकुशं ना
ब्रह्मणो न्यत्र संभवति। अनेन जी वे ~~स्य~~ नात्यनानुप्रविश्य ना
मरूपे व्याकरवाणीति ब्रह्मकर्तृत्वे अवगात्ता त नु जी वे स्या
विप्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोदत्वे यस्मि। बाह्य स्य भेदस्त्विह
विवक्षिते नाम रूप निर्वहणाभिधानादेव वस्त्र वृत्तादि ब्रह्मणि
गमनिहितं भवति। त ब्रह्म तदन्तं स आत्मेति च ब्रह्मवादस्य

प्र० तृ० पा०
१ ३

१५४

लिंगानि। आकाशस्त्वल्लिंगादित्यस्येवाप्यं प्रपंचः॥ ॥ सुषुप्त्युक्रो-
 त्योर्देना॥ ॥ व्यपदेशादित्येवर्तते। बहदारण्य केनछेप्रपा-
 ठके॥ कतमआत्मेतियोयं विज्ञानमपः प्राणेषुहृद्यंतज्योतिःपुरु-
 ष इत्युपक्रम्य भूषणनात्मविषयः प्रपंचः कत। स्त्किं संसारिस्वप्न
 मात्राचारव्यानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमि-
 तिविषयः किं तावत्ता संसारिस्वरूपमात्रेविषयमेवेति कुतः
 पक्रमोपसंहाराभ्यां उपक्रमेयोयं विज्ञानमपः प्राणेष्विति शा-
 रीरलिंगादुपसंहारेचसए ज महानज्ञ आत्मा योयं विज्ञानमपः
 प्राणेष्वित्येतदपरित्यागान्मध्येपि बुद्धांताद्यवस्थोपन्यासेन तस्ये

सु. गा.

वप्रपंचनादित्येवं प्राप्ते ब्रह्म॥ परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वा जयं न
शारीरमात्राचारव्यानपरं कस्यात्सुषुप्तावुक्तां तोव शारीराद्देहेन
परमेश्वरस्य व्यपदेशात्॥ सुषुप्तो तावदप्यं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संप
रिच्छको न बाह्यं किंच न वेद नांतरमिति॥ शारीराद्देहेन परमेश्वरं
व्यपदिशति। तत्र पुनरुचः शारीरस्यावतस्य वेदि त्वया द्वाभ्याभ्यंत
रवेदनप्रसंगे सति तत्प्रतिषेधस्य न वात्वा प्राज्ञः परमेश्वरः सर्व
ज्ञत्वेन कश्चाप्यज्ञानमित्यमध्ययोगात्तथोक्तां तावपि अपंशरी
रः आत्मा प्राज्ञेनात्मना चैव रूढ उल्लसर्जनातिजीवाद्देहेन परमे
श्वरं व्यपदिशति। तत्रापि शारीरं जीवः स्याच्छरीरस्यामित्याह॥

प्र. तृ. पा.
१ ३

१५५

आ इस्तु स एव परमेश्वरः । तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रांतो सैदेन व्यपदेशात्
परमेश्वर एवात्र विवक्षितः इति गम्यते । यदुक्तमादिमध्यावसा
नेषु शाश्वतलिङ्गात् तत्परत्वमस्य वाक्यस्ये तत्र ब्रूमः । उपक्रमे तावद्यो
यं विज्ञानमयः प्राणोऽस्ति न संसारिस्वरूपं विवक्षति किंतु नूतन
संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणा स्पष्टैकतां विवक्षति । यतो ध्यायती
व लेलापती वेत्येव माद्योत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्ममिराकर
णपरा लक्ष्यते । तद्योपसंहारे च यथोपक्रमे नोपसंहारिता
सया एव महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणोऽस्ति योयं वि
ज्ञानमयः प्राणेऽसु संसारी लक्ष्यते । स एव महानज आत्मा परमे

सं० भा०

अथ वा स्थापिः प्रतिपादित इत्यर्थः ॥ यस्तु मध्ये बुद्धांताद्यव
स्थोपन्यासासंसारिस्वरूपविबक्षां मन्त्रते स प्राप्तीमविदिशं प्र
स्थापितः प्रतीची प्रतिष्ठेत। यतो न बुद्धांताद्यवस्थोपन्यासेनाव
स्थावत्यं संसारित्वं वा विवक्षितं किं तर्ह्यवस्था रहितत्वं संसारि
त्वं वा। कथमेतदवगम्यते। यदतद्रुद्धं विमोक्षायेव ब्रूहि तपदे
पदे पृच्छति। यद्वा न न्यागतस्तोनत्तव ससंगो ह्यप्यं पुरुष इति पदे
पदे प्रतिवक्ति। अत्र न्यागतं पुण्येनानन्यगतं पापेन तीर्णं हितं
सर्वं धोकां हृदयस्पन्नवतीति च ॥ तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपा
दनपरमेवैतद्वा कथमिति वगंतव्यं ॥ ॥ प्रत्यादिशब्दः ॥ ॥ १५६

प्र० तु० ५१
१ ३

१२४
५